

УДК 1.12 (045)

В.А. Сіверс, д-р філос. наук

НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕНТАЛІТЕТ ЯК ПЕРЕШКОДА НА ШЛЯХУ РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Національний авіаційний університет

Стаття присвячена проблемі національного менталітету. Наголошується на існуванні різних відтінків трактування поняття "менталітету" як характеристики властивостей та особливостей соціальної і політичної психології людей, їх політичної свідомості та самосвідомості, на специфіці суто національного менталітету як способу мислення.

Вступ

Категорія "національного менталітету" вбачається ключовою для розуміння своєрідності історичних шляхів, якими рухалась Україна. В сьогоднішній ситуації у зв'язку зі станом перманентної невизначеності щодо остаточного вибору стратегічних партнерів, векторів геополітичної співпраці, стабілізації внутрішнього політичного життя та його економіко-правового забезпечення проблема розуміння національного менталітету як причини виникнення згаданої ситуації набуває особливої актуальності. Її можна формулювати таким чином: чи має дане поняття історично усталений зміст і який саме зміст слід вважати прийнятним для розуміння національного українського менталітету.

Постановка завдання

Поняття "національний менталітет" (подали – НМ) є власне поняття політичного лексикону. Тому додаток "національний" скоріше є необхідним для того, щоб надати судженням більш загального звучання, розширити сферу застосування висновків. Менталітет – це спосіб мислення. Отже, якщо ми говоримо про його національні особливості, вони власне постають як характеристика властивостей та особливостей соціальної і політичної психології людей, їх політичної свідомості та самосвідомості. Його суттєва риса – це одноманітність сприйняття оточуючої соціально-політичної дійсності, оцінка та дія в ній відповідно до певних норм і типів поведінки. Однак дане визначення не фіксує розподілу на правлячі верстви і тих, ким правлять. Відносно зазначених суспільних сегментів НМ – не однорідне поняття. Таким чином, коли ми пов'язуємо з НМ одноманітний спосіб реагування то маємо припускати, що зміст його є відмінним. Можна вважати НМ типові реакції політичної правлячої верстви країни – наприклад, "типово західної, чи "типово південноамериканської". Можна визнати одноманітною реакцією обурення, незгоди, опору

діям правлячої верхівки. Можна вважати одноманітною реакцією байдужості відносно процесів, що здійснюються над масою людей – носіїв менталітету. Можна розглядати дану взаємодію у єдності як одноманітність дії верхівки і реакції на неї самого населення. І, нарешті, можна говорити, що національний менталітет як сукупна характеристика дії верхівки і реакції на неї маси суб'єктів утворює сталу характеристику зовнішнього характеру, яка і виражає себе як розуміння національного менталітету в уявленні носіїв НМ. У зв'язку з зазначеним можна запропонувати дещо інше тлумачення поняття НМ. А саме, НМ – сукупність властивостей суспільної свідомості, які обумовлюють загальну здатність спільноти займати активну позицію відносно способів політичного керівництва нею. Ці властивості не розпорошені рівномірно між всіма членами спільноти, а становлять сталі характеристики суспільних верств, які виявляють себе як політичні сили. Однак незалежно від конфігурації цих характеристик та їхнього впливу на формування внутрішньої суспільної ситуації, існує залежність між наявністю певного зразку як зовнішнього орієнтиру для даного НМ. Іншими словами, теза, яку ми намагаємося довести нижче, полягає у наступному: тип НМ, що сприймається як норма даною спільнотою, не є притаманним самій цій спільноті. Стисліше, наявність поняття "зразок" для самого НМ або для дослідження НМ означає, що в дійсності даний НМ його не відповідає. І ця залежність діє як для внутрішнього дослідження НМ, так і для спроб розглянути і порівняти НМ різних народів і країн.

Поняття норми

Для розуміння різниці принципів формування уявлення про різні НМ потрібно звернутися до поняття норми як такого, що є базовим для нього, і розглянути об'єктивність формування цього поняття. Постановка будь-якої проблеми в науковій площині передбачає, в першу чергу, всебічність, особливо в дисциплінах соціально-

гуманітарного циклу, тягне необхідність з'ясування сутнісних підстав появи самої проблеми. Соціальна проблема – це людський конфлікт. Але осмислення певного явища, як такого, що несе в собі форму конфліктності або невідповідності з уявленнями, означає, що має місце або об'єктивна суперечність сил, що утворюють саме конфліктне явище, або невірне відображення самого явища як результат викривленого сприйняття дійсності. Водночас, констатація можливості відновлення сприйняття дійсності, зокрема, і особливо, соціальної зовсім не означає, що критерій такого сприйняття, тобто норма, до якої може бути “підтягнута” саме ця дійсність, є взагалі універсальною.

Іншими словами, йдеться про необхідність звернути увагу на механізм або шлях визначення норми. Розгляд норми як певного критерію може бути замінений на розгляд норми як певного результату, що має вигляд і значення норми, хоча насправді свій зміст, а головне – сутність виражає тільки в результаті порівняння з критерієм спільної природи, але іншого змісту і значущості. Отже, норма – це не тільки те, що має значення зразку, але й те, що має значення “необхідність зміни зразку”. Таким зразком, що потребує зміни, є поняття НМ. При цьому, в нашому випадку виявляється, що сама “змінність” виступає сутністю національної ментальності. Отже, питання не в тому, щоб, щоб визначити постійну рису ментальності, а з'ясувати характер цієї “змінності”.

Співвідношення “зразок” і “норма”

Розглянемо співвідношення понять “зразок” і “норма”. Зразок – поняття не тільки “технічне”, а в першу чергу – міфологічне. Щоб зрозуміти різниці, потрібно розглянути розвиток “зразковості” історично. На цьому шляху очікує певна несподіванка: там, де поняття вживаються науково, тобто об'єктивно, без урахування визначеностей реального змісту, а також таких чинників, як характеристика етнопсихології дослідника, його індивідуальний досвід, домінуючі світоглядні установки, ідеологічна парадигма тощо, йдеться про їхню ідентичність. Тобто зразок – це слово, що має технічно усталений науковий зміст. Якщо ж йдеться про зразок міфологічний, то історичність у підході до його розуміння означає: зразок розвивається у своїх межах. Його розмитість – це межа державної, національної, психологічної, територіальної, тощо усталеності. І в кожному випадку вона окреслює інший зміст, угруповує стабільні ознаки за іншими принципами.

У випадку української ментальності – тобто міфічного значення НМ – є ще й інша властивість. Пропонується теза, що тип української ментальності обмежує своїми реальними географічними координатами спільноту, яка істотно змушена відігравати роль полігону для технічного удосконалення наукового змісту поняття зразковості. Говорячи конкретно у випадку національної української ментальності, зразком може бути не тільки уявлення про норму, що має історично-географічне розташування у знакові – Москва, але й спосіб відпрацювання цієї норми, а саме – історично заданість ролі постійного – про всяк випадок на тривалий історичний період – джерела відпрацювання норми – кадрового, територіального, політичного, експансіоністського і ще багато якого, що можна узагальнити поняттям “історико-культурний контекст відпрацювання норми”. Умовний знак цього контексту – Київ. І це не приниження національних почуттів українців і не спроба таким звивистим шляхом підсилити патріотичний дух у національно-визвольних змаганнях. Йдеться про розуміння ролі НМ, його змісту і того, як з цим поводитися у світлі нових історичних викликів, що мають назву “незалежна Україна”.

Термін “Україна” та варіанти його трактування

Слово “Україна” іноді пов'язується за змістом із застарілим російським словом “украина” з наголосом на перше “а” або окраїна – погранична земля, периферія Ойкумени – землі відомої. Ця “українність” визначається позицією двох сторін – Заходу і Сходу по-різному і в різних хронологічних, але в чомусь схоже – невизначеність статусу і періодична зневага, що може змінюватися на острах, у залежності від зміни геополітичної ситуації, яка загострює питання державної безпеки і стратегічних інтересів сторін, що граничать із “україною”. В будь-якому разі цей статус, а не статус норми – третього чи іншого Риму – став знаковим символом держави, зумовив зовнішнє ставлення і внутрішні стереотипи поведінки. А саме це останнє і становить глибинну сутність міфологічного значення норми та зразку.

Ще з перших кроків Київської держави головним чинником, що утворював “знаність” Києва у європейському цивілізаційному просторі, були угоди про мир із Візантією. Однак ця “знаність” одразу визначалась як певна “вигнаність”. Бо не визнання внутрішньої дійовості і відповідної періоду досконалості законів та

громадянського устрою стали нормою для формування відношення “Зарубіжних сусідів”, а прагнення забезпечити зовнішню обмеженість самої держави як чинника ризику для “Цивілізованого” світу і можливість включити його в правове поле, але не в якості рівноправного члена, а як нейтралізовану угодою силу, що, таким чином, може бути ізольованою від її войовничих “варварських” порядків і намірів. Чи не показує цей приклад ситуацію із входженням незалежної України у Європейський союз? Адже всі, більш, ніж 10 – річні намагання України ввійти до Європи на рівних правах “штучно” обмежуються “дипломатично – формальним” заходами є єдиною метою – створити такі правові обмеження, що могли б запобігти вторгненню слов’янського хаосу в цивілізований устрій – вивершений і перевірений внутрішній механізм права, економіки і соціальних відносин, що і розвивається за внутрішніми законами і зберігається за давнім міфологічним принципом: - “рід береже себе від чужого”. Отже, європейська чужинність і українність України постає як причина відторгнення її європейською нормативністю. Натомість відбувається створення сили тяжіння в коло євро – азійської ментальності під орудою Москви. І, нарешті, розвиткові цих тенденцій сприяє двоїста психологія національної еліти. За призначенням вона має забезпечити вектор руху в полі міфічного зразку для створення норми національної ментальності як такої риси, що сприяє досягненню зразку або норми в сфері ментального, психологічного і територіального зовнішнього поля НМ. Натомість зразок “змінності” перманентно відтворюється в точках історичних викликів у вигляді “багатовекторної”, як би тепер ми її назвали, політики. Переяславська рада, як приклад, що має сьогодні, у зв’язку з її ювілеєм, певну злободенність, чітко трактується як спроба знайти прохолоду між двох вогнищ. У результаті – багатовіковий тягар духовного поневолення, політичної і територіальної залежності, що однозначно мав сформувані ментальність меншовартості, або навпаки – сама окраїнна ментальність стала причиною Переяслава. Можливо, саме Переяслав був тією “точкою біфуркації”, де прагнення”, де прагнення до норми і встановлення норми мають принципово різне значення. Прагнення до норми може бути нескінченним процесом. Встановлення норми – природний акт, що тільки маніфестує здатність даної спільноти на даній території з даним НМ не прагнути до чогось, а жити зразком, оскільки інше – неприродно і тому неможливо. Такою нормою європейського НМ постає громадянське

суспільство. Саме як природний стан, а не природне прагнення до такого стану.

Громадянське суспільство – це культ закону. І не тому що він – “закон”, тобто порядок, що підтримує космос і береже його від хаосу. До того ж це закон послуг – повага і здатність бути корисним в його правилах. Наша ментальність передбачає зовсім інший тип “корисності” і ставлення до закону. Закон в Україні ніколи не був законом, що виростає з внутрішньої необхідності поваги до себе і розповсюдження цієї поваги до себе і розповсюдження цієї поваги на іншого у вигляді волевиявлення громадян щодо необхідності його дотримуватися. Можна шукати причини цього становища в умовах “слов’янської ментальності”, розуміючи під цим саме прототип української ментальності з можливістю розповсюдити географічно це явище. Власне це і сталося в історії.

Отже, “слов’янська” (читай – українська) ментальність – це не закон підтримання космосу, оскільки самого космосу в межах державності ніколи не існувало. До того ж, це не можна назвати повагою і намаганням бути корисним іншому в межах існуючих правил. Раціональне господарювання на основі усвідомлення індивідом себе частиною певної етнокультурної єдності, що потім може бути визначена дослідниками як нація не стало запорукою відтворення на нашому не стало запорукою відтворення на нашому етноісторичному ґрунті зразків європейської громадянськості. Можливо, тому, що природа не терпить повторювань. Вона допускає їх у межах кількох споріднених етносів із можливістю незначних “дарвінівських” варіацій і відхилень, але не “вважає за доцільне” відтворювати “вдалу” норму в якості універсального зразку соціального устрою – як би там не підносили переваги громадянського суспільства європейського типу. Отже, сама національна ментальність може розглядатися як перешкода на шляху до розбудови громадянського суспільства. Якщо це так, то проблема в тому, чи можна змінити цю “ментальну парадигму”, а також – як певною мірою риторичне запитання – чи варто це робити? Можливо краще довіритись “вищій силі” з будь-яким харизматичним прізвиськом, яка візьме на себе місію “розформувати” націю, що й досі заявляє про свою талановитість і могутній потенціал або тільки вустами політичних демагогів, або в чужих землях?

Ще один приклад двоїстого НМ – гетьманат П. Скоропадського. Остання, до теперішньої, історична спроба вийти за межі окраїнної ментальності. Характерною є постать П.

Скоропадського. Він втілює наскрізний зв'язок часів, що виступає як знак відтворення спроби реалізації національного типу ментальності. Річ у тім, що Скоропадські належать до старовинного козацького роду, який веде свій початок від козака Федора – соратника Хмельницького. Його онук Іван Скоропадський став гетьманом Лівобережної України, наступником Івана Мазепи. В часи II Світової війни П. Скоропадський, користуючись впливом і зв'язком в німецьких військових колах, визволив із в'язниці С. Бандеру.

Гетьманська держава здобувала широке міжнародне визначення, встановивши дипломатичні зв'язки з 30 державами. Прийнято вважати, що Антанта, орієнтуючись на відновлення єдиної і неділимої Росії, не визнала Гетьманську державу. Це вивело постать П. Скоропадського з аргументів національних змагань.

Висновки

Невелика кількість історичних постатей, що могла б бути визнаною зразком НМ, тим більше є красномовною, що їх "випадіння" на загальному тлі зради національною елітою інтересів народу у вирішальні моменти його історії є особливо помітною. Серед цих імен знаковими є крім Скоропадського, наприклад, С. Бандера та В. Стус. І ці імена, хоча їхній перелік, безумовно, можна було б значно розширити, обрані за ознакою різних векторів, вимірів історичного виявлення гідності, що створюють, на нашу думку, головну якісну характеристику НМ. Але водночас ці особистості постають не як представники типових виявів НМ, а навпаки – як абсолютні виключення. По-перше, тому що українському менталітету взагалі не притаманний історичний вияв національної гідності як умови формування громадянського суспільства, отже, будь-який його вияв є виключенням, по-друге, тому, що кожна з

перелічених постатей виявила його в іншій площині, а разом вони утворили певний політичний чи соціальний об'єм: Скоропадський вважав можливим вірити в політичну зрілість народу, що міг створити свою державу на європейських принципах демократії – це був справжній політик громадського суспільства, С. Бандера вірив у самосвідомість, виражав дух нації, яка не була гідна цього вираження, і нарешті, В. Стус виражав її душу, яка так і залишилася не пробудженою. Спроба кожного з них своєю драматичною безплідністю черговий раз лягає нездоланим метафізичним тягарем на історію нації, оскільки доводить, на наш погляд, тільки одне – для формування громадського суспільства в Україні недостатньо було тих поодиноких прикладів особистісного втілення вектору пасионарного руху, щоб пробити, зруйнувати моноліт байдужливої, аморфної ментальності народу, провідною рисою якої виступає відчуження, байдужість до власної долі в світі. НМ має отримати ознаку цементуючого принципу дії, а саме – моя власна гідність не має вартості й не може бути ствердженою ніяким іншим чином, ніж у межах спільноти, до якої я належу за ознаками національно-державної, а значить і синонімічно родової належності до українства.

Список літератури

1. Ралдугіна Т. Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: здобутки і втрати // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. – 2001. – № 3. – С. 46-61.
2. Поп Р.Брас. Змагання еліт і становлення нації // УКН "Націоналізм". Антологія. – 2000. – С. 477-485.
3. Альтер П. Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму // УКН "Націоналізм". Антологія. – 2000. – С. 664-688.

В.А. Сиверс

НАЦИОНАЛЬНЫЙ МЕНТАЛИТЕТ КАК ПРЕГРАДА НА ПУТИ СТРОИТЕЛЬСТВА ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Статья посвящена проблеме национального менталитета. Акцентируется существование разных оттенков трактовки понятия «менталитет» как характеристики особенности и свойств социальной и политической психологии людей, их политического сознания и самосознания, специфика собственно национального менталитета как способа мышления.

V. Sivers

NATIONAL MENTALITY AS A BARRIER ON A WAY OF CREATION OF CIVIL SOCIETY

Article is devoted to the problem of national mentality. The purpose is to accent on different variants of understanding of the term "mentality" as characteristic of features and properties of people's social and political psychology, their political consciousness and self-awareness, specificity of just national mentality as way of thinking.